

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

7

РОЗРОБКИ УРОКІВ

- ◆ Детальні плани-конспекти уроків
- ◆ Фрагменти історичних джерел
- ◆ Визначення основних термінів і понять
- ◆ Цікава додаткова інформація

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

СКРЕТЧ-КАРТКА

7

- Календарно-тематичний план
- Презентації до окремих уроків
- Нестандартні уроки

**БЕЗКОШТОВНИЙ
ЕЛЕКТРОННИЙ
ДОДАТОК**

УДК [37.091.321:94(477)](07)
ББК 74.266.3(4Укр)я721
Г51

О. В. Гісем

Г51 Історія України. 7 клас : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 288 с. — (Серія «Сучасний майстер-клас»).

ISBN 978-617-09-2535-0.

Посібник складено згідно з навчальною програмою «Історія України. 7 клас» для загальноосвітніх навчальних закладів (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти). Видання містить розробки уроків, зокрема узагальнення й тематичного контролю, а також практичні заняття.

До посібника додається скретч-картка, що надає доступ до безкоштовного електронного додатка, розміщеного на сайті interactive.ranok.com.ua. Він містить календарно-тематичний план, плани-конспекти нестандартних уроків, мультимедійні презентації до деяких уроків і відповіді до «Зошита для контролю навчальних досягнень учнів».

Для вчителів історії та студентів історичних факультетів.

УДК [37.091.321:94(477)](07)
ББК 74.266.3(4Укр)я721

**Разом дбаємо
про екологію та здоров'я**

ISBN 978-617-09-2535-0

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2015
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Передмова

Пропоноване видання створене з метою надати методичну і практичну допомогу вчителям, які викладають курс історії України. Розробки уроків складено згідно з навчальною програмою з історії для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти).

Розробки уроків містять змістовний систематизований матеріал, дидактичні ігри, різнорівневі завдання для проведення поточного і тематичного контролю навчальних досягнень учнів.

Програма курсу історії України передбачає засвоєння значного за обсягом матеріалу за досить обмежену кількість часу. Це обумовлює необхідність вирішення вчителем складного завдання: який матеріал розглянути на уроці обов'язково, який — оглядово, а що доручити учням опрацювати самостійно. Автори надають свої пропозиції щодо вирішення цієї проблеми.

Основною змістовою одиницею посібника обрано урок. У його межах наведений матеріал поділено на окремі модулі, які вчитель може використовувати варіативно, залежно від конкретної ситуації і власних педагогічних уподобань. Саме це обумовлює наявність у розробках таких змістових елементів, як «Додаткова інформація», «Цікаво знати», «Постать в історії».

Чимало уваги автори приділили роботі з джерелами. Їх використання сприятиме розвитку мислення учнів, формуватиме уявлення про «обличчя» епохи, яку вони вивчають. Проте, організовуючи на уроці роботу з джерелами, необхідно пам'ятати про їхню самоцінність і по можливості уникати їх застосування лише як ілюстрації до тексту.

Змістові модулі «Додаткова інформація» містять матеріал, який використовується вчителем за потребою як для поглиблення знань учнів про певні події та явища, так і для кращої інформованості самого викладача.

У посібнику наведено чимало дидактичних ігор. Не підлягає сумніву, що грі належить важлива роль у процесі навчання, вона збільшує його ефективність, активізує увагу учнів тощо. На уроці історії дидактична гра — це цікава для її учасників навчальна діяльність в умовних ситуаціях, спрямована на формування знань, умінь та навичок. Проте

гра, як і будь-яка форма навчання, не може вважатися універсальною і єдиною. До використання гри на уроці потрібно ставитися зважено, чітко уявляти її мету. Гра може тривати цілий урок або бути одним із його взаємопов'язаних елементів. Перетворювати урок на безперервний ланцюжок ігор не варто. На думку авторів, це суттєво послаблює його навчальне навантаження, перетворює гру на елементарну розвагу.

Домашнє завдання до уроків наведене в мінімальному варіанті, що повинен конкретизуватися вчителем (завдання за контурною картою, робочим зошитом, повідомлення, виконання письмового завдання тощо).

У посібнику представлено розробки практичних занять, передбачених програмою. Автори навели своє бачення їх проведення, яке вчитель може скоригувати відповідно до конкретної ситуації.

Узагальнення і тематичний контроль навчальних досягнень учнів як засіб систематизації набутих знань та визначення їхніх компетенцій за результатами опрацювання певного матеріалу є обов'язковим. Автори пропонують різнорівневі запитання і завдання для проведення цих уроків. Проте конкретна форма їх проведення може бути, звичайно, визначена лише самим учителем, відповідно до того, що і як було викладено під час розгляду теми.

Для того щоб допомогти учням краще орієнтуватися і засвоювати навчальний матеріал, автори пропонують учителям активно використовувати класну дошку. Зокрема, доцільно дотримуватися певної постійної системи в записах. Корисно, якщо впродовж уроку на дошці будуть записані тема, план уроку, основні поняття і дати, домашнє завдання.

Автори висловлюють надію, що запропонований посібник стане у пригоді як вчителю-початківцю, так і досвідченому фахівцеві, спонукуючи його до творчої активності. Автори намагалися зробити посібник зручним і корисним у повсякденній роботі вчителя. Вони будуть вдячні всім, хто висловить зауваження і пропозиції щодо його вдосконалення.

УРОК № 1

Тема. **Повторення. Історія України — складова європейської історії.**

Мета: пригадати і назвати основні події й характеристики історичного розвитку населення українських земель у стародавню добу; сформувані уявлення про те, що історія України є складовою європейської історії; розпочати відновлення навчальних вмінь і навичок із предмета, набутих у минулому році; вихувати шанобливе ставлення до минулого України.

Тип уроку: повторювальний.

Обладнання: підручник¹, атлас², карти зі стародавньої історії України.

Основні терміни і поняття: історія України, європейська історія.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Повторення вивченого матеріалу
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок вивчення нового предмета, привертає їхню увагу до загальних питань організації навчальної діяльності й особливостей першого уроку з курсу.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке історія?
2. Що таке історія України?
3. Як ви розумієте вислів «складова європейської історії»?

III. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Хто більше»

Правила гри. До гри залучаються двоє учнів або дві команди учнів. Вони повинні навести якомога більше характеристик певного

¹ Тут і далі посилання зроблено на підручник: Гісем О. В. Історія України : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015

² Тут і далі посилання зроблено на атлас: Історія України. 7 клас : Атлас / Упорядк. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015

історичного явища, події, діяча тощо. Переможцем стає той, хто навде більше правильних характеристик. Гра сприяє активізації процесу відтворення знань учнів за певною проблемою. Учитель знайомить учнів з умовами гри та інформує їх, що у такій формі на етапі закріплення нових знань їм потрібно буде визначити характеристики, які свідчать про те, що історія України — складова європейської історії.

Запитання і завдання

1. Коли і як розпочалося заселення первісними людьми території України?
2. Покажіть на карті і назвіть місця стоянок та пам'ятки первісних людей на території України.
3. Як жили і чим займалися первісні люди на території України?
4. Яким були господарство, побут і духовне життя носіїв трипільської культури?
5. Покажіть на карті територію розселення носіїв трипільської культури.
6. Порівняйте спосіб життя, форми господарювання та соціальну організацію первісних суспільств на території Європи та України.
7. Покажіть на карті території розселення кіммерійців та скіфів.
8. Визначте особливості впливу природно-географічних умов Північного Причорномор'я на тип господарювання кіммерійців та скіфів.
9. Опишіть спосіб життя і внесок у світову культуру кіммерійців і скіфів.
10. Покажіть на карті античні грецькі поселення на території України. Коли вони були засновані?
11. Опишіть життя та побут мешканців грецьких полісів на території України.
12. Що ви знаєте про римський період античних держав на території України.
13. Які пам'ятки античної цивілізації на території України вам відомі?
14. Що ви знаєте про розвиток праслов'янської спільноти?
15. Які відомості про суспільне господарське життя і духовний світ давніх слов'ян можна отримати з тогочасних історичних джерел?
16. Оцініть внесок давніх слов'ян в історію людства.

(Наведений перелік запитань і завдань має орієнтовний характер. Які з них використати на уроці — вирішує вчитель залежно від конкретної ситуації в класі.)

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Дидактична гра «Хто більше»

За допомогою дидактичної гри учитель організовує закріплення відповідних уявлень учнів про те, що історія України — складова європейської історії.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Підбиваючи підсумки уроку, учитель звертає увагу, що матеріал уроку дозволяє учням перекоонатися в тому, що історія України — складова європейської історії. Україна — складова європейської історії. Він доручає учням у вигляді тезового плану записати в зошиті твердження, що доводять цю думку.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Використовуючи ресурси Інтернету, підготуйте презентацію за темою «Історія України — складова європейської історії».

УРОК № 2

Тема. **Вступ. Історія України в Середні віки.
Періодизація. Джерела з історії України.**

Мета: дати учням початкове уявлення про середньовічну історію України і джерела її вивчення; ознайомити з тим, як необхідно працювати з підручником на уроках і вдома; пояснити зміст термінів і понять «історія», «історичний факт», «історична подія», «історія України», «періодизація», «історичні джерела», «літопис»; продовжити відновлення навчальних вмінь і навичок із предмета, набутих минулого року; сприяти появі зацікавленості учнів новим навчальним предметом.

Тип уроку: вступний.

Обладнання: підручник, атлас.

Основні терміни і поняття: історія, історичний факт, історична подія, історія України, періодизація, історичні джерела, літопис.

Основні дати і події: V—XV ст. — середньовічна історія України.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
 1. Знайомство з новим навчальним предметом і підручником.
 2. Історія України як наука і навчальний предмет.
 3. Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України.
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель звертає увагу учнів, що кожний період історії України має свої особливості. Для того щоб зрозуміти місце середньовічної історії в контексті усєї історії України, необхідно визначити особливості цього періоду.

Після цього знайомить із темою, завданнями і запланованими формами роботи на уроці.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке історія?
2. Що вивчає наука історія?
3. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі.
4. Які події стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше? Чому?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «По одному реченню»

(Гра сприятиме активізації роботи учнів на уроці.)

Правила гри. Учням необхідно, відповідаючи по черзі одним реченням, розкрити зміст запропонованого вчителем питання. У грі беруть участь декілька пар учнів, які виступають одна за одною. Переможцем стає та пара, розповідь якої буде найбільш змістовною. У процесі гри суттєво активізується відтворення певного питання.

1. Знайомство з новим навчальним предметом і підручником

Розповідь учителя

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у період середньовічної історії.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, мудрі діячі церкви і талановиті майстри. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу й спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, які жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського Середньовіччя, ви зможете переконатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, що в цей складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої і захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане підручник.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожний з яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Із минулого року ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, що подані наприкінці цієї книги.

Важливу роль для розуміння подій мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, схеми та карти. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи і відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості й наслідки. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Відповівши на них, ви зможете перевірити себе та переконатися, чи правильно ви запам'ятали зміст і хронологію подій, характер діяльності історичних постатей, зрозуміли значення нових понять і термінів тощо.

Закінчивши навчальний розділ, ви маєте можливість систематизувати вивчений матеріал за наведеними після нього узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до розділу дозволять вам здійснити самоперевірку рівня знань за його матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на позначки, розміщені на його сторінках:

«Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь»

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

«Запитання та завдання на повторення»

Запитання та завдання цієї рубрики на початку параграфа допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповідати на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

«Висновки»

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика, що розміщена після висновків, містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під рубрикою з позначкою «і» розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

«Запитання і завдання»

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

2. Історія України як наука і навчальний предмет

Розповідь учителя

Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії, — як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження історичних фактів та **історичних подій**.

Історія України є невід'ємною складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі до-

сліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

Робота з термінами і поняттями

Історичні факти — дійсні, невигадані випадки, які відбувалися насправді.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

3. Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організовує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу підручника з наступною бесідою за запитаннями:

- 1) На які періоди поділяється історія України?
- 2) За якими фактами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України в цілому відповідає всесвітній історії, але має певні особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Отже, історію України вчені поділяють на такі періоди:

- стародавня історія: найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- середньовічна історія: розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.;
- нова історія: характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- новітня історія: знайомить із подіями від початку XX ст. і до сьогодення.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел, що розповідають про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують декілька типів історичних джерел, серед яких основними є **речові, писемні, усні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певний бік минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації.

Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок

цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

Робота з термінами і поняттями

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Історичні джерела — усе, що було створене в процесі діяльності людини й збереглося до наших днів, дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

ТИПИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Речові джерела	Залишки матеріальної культури минулого: будівлі, культові споруди, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, угоди, укази, хроніки тощо
Усні джерела	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Результати досліджень побуту та звичаїв народів
Фото- та кінодокументи	З'явилися у другій половині XIX ст. і відображають етапи розвитку суспільства

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I варіант

Дидактична гра «По одному реченню»

Учитель організує перевірку результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

II варіант

Бесіда за запитаннями

1. Кого вважають «батьком історії»?
2. Що таке історичні факти та історичні події?
3. Що вивчає і досліджує наука історія України?
4. Що таке історична періодизація?
5. Що таке історичні джерела?
6. Чи можуть бути історичні джерела однаковими для вивчення усіх періодів історії? Поясніть свою думку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

- Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.
- В Україні в минулому відбувалися процеси, подібні до тих, що відбувалися і в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.
- Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

За наявності часу вчитель може попросити учнів пояснити зміст цих ідей, наводячи факти, розглянуті на уроці. (Надалі таку вправу учні зможуть виконувати з метою самоперевірки знань.)

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 1 підручника.
2. Повторіть матеріал про Велике переселення народів та участь у ньому слов'ян.

Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України

Пропонується два варіанти вивчення розділу.

За першим — на уроці № 4 розглядається матеріал про розвиток Київської держави від часів Аскольда до князювання Ігоря включно. На уроці № 5 — про правління Ольги і Святослава, а після цього проводяться практичне заняття, узагальнення і тематичний контроль.

За другим варіантом на уроці № 4 розглядається матеріал про розвиток Київської держави від Аскольда до Святослава, на уроці № 5 — про суспільно-політичний устрій та господарське життя Русі в IX—X ст., а після цього відбуваються практичне заняття, узагальнення і тематичний контроль.

У посібнику наведено матеріал, який можна використати для обох варіантів.

УРОК № 3

Тема. Східні слов'яни у VI—IX ст.

Мета: розповісти про те, як відбувалося розселення слов'ян унаслідок Великого переселення народів; пояснити, як відбувалося розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських племен — предків українців; визначити особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян; пояснити зміст термінів і понять «Велике розселення слов'ян», «Балканські війни», «союзи племен», «етнічні процеси», «держава», «літопис»; розвивати вміння працювати з історичною картою; виховувати повагу до минулого України.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Велике розселення слов'ян».

Основні терміни і поняття: Велике розселення слов'ян, Балканські війни, союзи племен, етнічні процеси, держава, літописи.

Основні дати і події: V—VII ст. — Велике розселення слов'ян; VIII—IX ст. — виникнення у східних слов'ян племінних князівств.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
 1. Слов'яни під час Великого переселення народів.
 2. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України.
 3. Господарство та спосіб життя східнослов'янських племен.
 4. Сусіди східнослов'янських племен.
 5. Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст.
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок розгляду розділу «Виникнення та становлення Русі-України», тривалість його вивчення, форми і терміни проведення практичного заняття, уроку узагальнення й тематичного контролю. Після цього повідомляє тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося?
2. Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів?
3. Що вам відомо про витоки українського народу?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Гра сприятиме активізації роботи учнів під час розгляду нового матеріалу.

Дидактична гра «Чиста дошка»

Правила гри. Учитель записує на дошці пронумеровані запитання. Вони можуть бути звичайної форми або мати вигляд схеми, малюнка, фрагмента картини за матеріалом нової теми. Учитель попереджає учнів, що його розповідь буде містити відповіді на ці запитання. Періодично він буде запитувати учнів, чи готові вони відповісти на яке-небудь із поставлених запитань. Якщо учні відповіли правильно, то воно стирається з дошки. Завдання гри полягає в тому, щоб наприкінці уроку дошка була чистою.

Гру можна організувати у формі змагання команд і переможе той ряд, який відповість на більшу кількість запитань. Іншим варіантом її проведення можуть бути письмові відповіді учнів у зошитах. Під час закріплення нового матеріалу вчитель визначає, хто з учнів відповів на більшу кількість запитань, і відповідає на ті з них, що залишилися без відповідей.

1. Слов'яни під час Великого переселення народів

Розповідь учителя

Як ви вже знаєте, Велике переселення народів спричинило значні зміни на карті Європи. Складовою цього процесу стало Велике розселення слов'ян.

На заключному етапі Великого переселення народів у VI—VII ст. головну роль у переселенських потоках почали відігравати слов'янські племена **антів** і **склавинів**. Із межиріччя Дніпра і Вісли вони рушили до Подунав'я. Звідти ці племена стали здійснювати регулярні напади на Константинополь та візантійські володіння на Балканах, які дістали назву **Балканських війн**. Після перших успішних походів слов'яни почали залишатися за Дунаєм, а на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

Під час Великого розселення слов'ян одна їх частина залишилася на Балканському півострові, а друга рушила вгору за течією Дунаю

і зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася ще з одним переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одеру (Одри) на захід. На межі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтським та угро-фінським племенам.

Розселення слов'ян відбувалося в складних умовах. У другій половині VI ст. важким ударом для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де й заснували свою державу — **Аварський каганат**. Тривалі аваро-слов'янські війни призвели до підкорення аварами склавинів, знесення, а потім розпаду антського об'єднання племен. Із **602 р.** анти в історичних джерелах не згадуються. Назва «склавини» використовувалася досить часто стосовно племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме термін «склавини» із часом трансформувався у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, які поділяють на східних, західних і південних.

2. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України

Розповідь учителя

У VIII ст. у східних слов'ян виникають союзи племен, про які повідомляє в літописі «Повість минулих літ» чернець Нестор.

Постать в історії

Нестор (? — після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (временних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Назву отримав за своїм вступним реченням: «Ось повісті временних літ, звідки пішла Руська земля...» Значення «Повісті...» для дослідників полягає в тому, що вона є головним, а в багатьох випадках і єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Київської держави. Нестор-літописець зміг пов'язати давньоруську історію зі всесвітньою, проголосив важливу роль Русі у світовому історичному процесі.

Територію сучасної України, за повідомленням Нестора-літописця, заселяли сім союзів племен — **деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) і білі хорвати**. Саме їх вважають предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян. Так, деревляни займали землі південного ба-

сейну річок Прип'ять, Горинь, західного берега Дніпра і північного басейну Тетерева. Поляни жили на захід від середнього Дніпра, між його притоками Тетеревом на півночі та Россю на півдні. Сіверяни займали території на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої течії Десни, Сули, Псла і Ворскли до верхів'їв Сіверського Дінця. Тиверці жили в нижній течії річок Дністер і Прут, що досягала узбережжя Чорного моря. Волиняни (дуліби) розселилися на землях на північ від верхньої течії Дністра, у басейні Західного Бугу, на південь від верхів'їв Прип'яті. Уличі займали землі, розташовані між річками Оріль, Дніпро, Самара та в лісостеповій частині Південного Бугу. Білі хорвати жили у Верхній Наддністрянщині на захід від річки Збруч, межиріччі Верхнього Прута і Дністра, Північній Буковині, Прикарпатті й частині Закарпаття.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен Нестор-літописець приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив, за яких почалося будівництво Києва. Це місто дістало назву на честь старшого з братів — Кия.

Робота з документом

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

Запитання до документа

Як, за повідомленням Нестора-літописця, виник Київ?

3. Господарство та спосіб життя східнослов'янських племен

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організовує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфу з наступним визначенням особливостей господарської діяльності і способу життя східних слов'ян у цей період.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Основним заняттям слов'ян було землеробство. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було **підсічне**

землеробство. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином здійснювали підготовку землі під посіви. Згодом спалювали спеціально зрубані дерева. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Тоді їх валили і спалювали. Попіл був добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітку. Ранні слов'яни використовували тут **перелогову систему** обробітку ґрунтів. Поле обробляли і засівали до того часу, поки ці землі давали хороші врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишалось для «відпочинку», а інше використовувалося. У той час вільних земель було багато і слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки того часу свідчать, що у слов'ян уже був залізний серп, мотики, кістяна і дерев'яна соха з металевим наконечником.

Слов'яни займалися й **скотарством**. Вони розводили корів, овець, кіз, коней, свиней. Також полювали на хутрових звірів — хутро було цінним товаром, займалися рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби і ягоди.

Поступово у слов'ян значного розвитку набувають **ремесла**. Найбільш поширеними було ковальство, залізобробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої житла слов'яни будували переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині хати розташовували піч — для обігріву житла і приготування їжі. Над відкритим вогнищем підвішували казан. Неподалік будинку обов'язково розміщувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили первісною сусідською общиною. Існували великі патріархальні сім'ї, які вміщували декілька поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Із них утворювалися **союзи племен**.

Давні слов'яни мали свої релігійні вірування. Їхня релігія має назву язичництво. Слов'яни обожнювали незрозумілі їм сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого була покладена віра у потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. До могил складали речі померлого, зняття праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Крім цього, у давніх слов'ян існувала віра в різних духів.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історичу VI ст. Прокопію Кесарійському. Він пи-

сав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів — творця блискавок **Перуна**. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: **Велес**, **Дажьбог**, **Стрибог**, **Род**, **Макош** та ін. Слов'яни поклонялися також духам природи — джерелам, горам, лісам, полям тощо та іншим божествам, готували їм пожертви і під час жертвоприношень ворожили. Місця поклоніння богам, де встановлювалися їхні ідоли, називаються **капищами**. До наших днів зберігся **Збруцький ідол**.

Робота з термінами і поняттями

Союзи племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

Літопис — хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

4. Сусіди східнослов'янських племен

Розповідь учителя

Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтські племена. Поступово ці спільноти розчинялися в слов'янському середовищі. Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (полян, віслян, мазовшан та ін.). Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили Велико-моравську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу Велика Болгарія. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Тоді частина болгар переселилася на середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волзьку Булгарію** (її територія загалом збігається з межами сучасної республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу під назвою **Перше Болгарське царство**. Його поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підкорили східнослов'янські союзи племен полян, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину.

Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із важливих торговельних шляхів середньовічного світу «із варягів у греки», який поєднував Балтійське і Чорне моря.

☑ Цікаво знати

У «Повісті минулих літ» наведено розповідь про данину полян хозарам. Після смерті Кия, Щека і Хорива, як зауважує Нестор, поляни зазнавали утисків від навколишніх племен. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах, і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вам дали?», і вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічною зброєю, себто шаблями, а сих зброя обоюдогостра, себто мечі. Ці будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це справдилося, стверджує Нестор, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали норманами (північними людьми). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися служити візантійському імператорові або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товари — мед, віск, хутро і рабів, а потім везли продавати їх грекам до Візантії.

— 5. Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст. —

☑ Розповідь учителя

Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалося багато спільного в етнічній сфері. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго була зрозумілою для всіх слов'ян єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни потрапляли під вплив місцевої людності. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали і поглиблювалися етнічні відмінності між віддаленими союзами племен і головним слов'янським осередком на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

У VIII—IX ст. у східних слов'ян набирають сили державотворчі процеси. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні княжіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасні вчені вважають, що ці об'єднання містили елементи державності.

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: Куявія (землі полян із Києвом), Славія (землі льменських словенів) та Артанія (Ростово-Суздальська земля, а можливо, Причорноморські або Приазовські землі).

Вважається, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого зростала східнослов'янська державність.

Робота з термінами і поняттями

Державотворчі процеси — процеси, що пов'язані з виникненням у певних народів держави — системи влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей — армії, чиновників, наглядачів тощо.

Етнічні процеси — процеси, що характеризують особливості розвитку (національно-культурні, мовні тощо) якого-небудь народу.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I варіант

Бесіда за запитаннями

1. Де розташовувалася прабатьківщина слов'ян?
2. Що таке Балканські війни?
3. Назвіть союзи племен східних слов'ян предків українців.
4. Що таке літопис?
5. Що було основним заняттям слов'ян?
6. Як називалася держава, утворена хозарами?
7. Кого на слов'янських землях називали варягами?
8. Що таке етнічні процеси?
9. Як в арабських джерелах називали три об'єднання, що існували на східнослов'янських землях у VIII—IX ст.?

II варіант

Дидактична гра «Чиста дошка»

Учитель організовує перевірку результатів виконання завдань до дидактичної гри, запропонованої учням перед початком розгляду нового матеріалу.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці, і за потребою супроводжує їх коротким коментарем.

- Унаслідок розселення слов'ян у V—VII ст. на великій території Європи виникли три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.
- Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

- В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спільна спадщина історичної прабатьківщини.
- У VIII—IX ст. у результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні княжіння.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 2 підручника.
2. Користуючись додатковими джерелами, підготуйте повідомлення про Нестора-літописця.

УРОК № 4*

Тема. **Київська держава за перших князів.**

(Слайд 1)

Мета: пояснити, як відбувався розвиток Київського князівства за князя Аскольда; розповісти про розвиток Київської держави за правління Олега та Ігоря; пояснити зміст термінів і понять «Рюриковичі», «Київська держава (Русь-Україна)», «полюддя», «печеніги», «Русь»; розвивати вміння учнів систематизувати матеріал; виховувати повагу до історичного минулого України.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Київська держава за перших князів».

Основні терміни і поняття: Рюриковичі, Київська держава (Русь-Україна), полюддя, печеніги, Русь.

Основні дати і події: 860 р. — перший похід русичів на Константинополь на чолі з князем Аскольдом; 882 р. — виникнення Київської держави.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу (Слайд 2)
 1. Київське князівство Аскольда.
 2. Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега.
 3. Правління князя Ігоря.
 4. Походження назви «Русь».
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

* До уроків позначених зірочкою, розроблені мультимедійні презентації.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

I варіант

Дидактична гра «Снігова куля»

Правила гри. Перший учасник гри називає історичний факт, подію, явище тощо, які стосуються проблеми, котру доручив розкрити вчитель. Кожен наступний учасник гри має повторити те, що називали його попередники, і додати своє. У результаті утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник припускається помилки або робить довгу паузу, він вибуває з гри. Переможцем стає той, хто створить найдовший ланцюг. Для більш організованого проведення гри доцільно залучити не весь клас, а кількох учнів, яких потрібно викликати до дошки. Бажано також призначити учня, який контролюватиме правильність відповідей.

Гра дозволяє активізувати процес відтворення основних фактів вивченого матеріалу.

II варіант

Запитання і завдання (Слайди 3—4)

1. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян та його результати.
2. Покажіть на карті союзи східнослов'янських племен — предків українців у місцях їхнього розселення.
3. Охарактеризуйте господарство і спосіб життя східних слов'ян.
4. Використовуючи карту, розкажіть про сусідів східнослов'янських племен.
5. Якими були особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.?
6. Заслуховування повідомлень про Нестора-літописця, підготовлених учнями до уроку.
7. Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959) писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайд 5)

1. Яку територію заселили східні слов'яни? Покажіть її на карті.
2. Що таке союзи племен?
3. Хто такі варяги?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання (Слайд 6)

Впродовж розгляду нового матеріалу систематизуйте його у формі таблиці «Правителі Київської держави».

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

1. Київське князівство Аскольда

Розповідь учителя

На основі полянського племінного князіння в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося Київське князівство. (Слайд 7) За своєю територією воно було досить невеликим і охоплювало здебільшого полянські землі навколо Києва. У літописі його називають «Руською землею», а його правителями — князів Аскольда та Діра. Вони вважаються представниками династії Києвичів, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів», володів великими містами й багатьма населеними країнами». Правив він, імовірно, від 30—50-х рр. IX ст. Проте в літописі Аскольда і Діра завжди згадують разом: вони «княжили в Києві й володіли полями і були ратними (воювали) з деревлянами й уличами».

Князь Аскольд (? — 882) уславився своїми воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня 860 р., коли вони побачили 200 лодій (човнів) руського флоту князя Аскольда під стінами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладення з ними угоди і сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочало боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

З ім'ям князя Аскольда пов'язана **перша спроба хрещення Русі**. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

2. Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега

Розповідь учителя

У той час коли в Середньому Подніпров'ї розвивалося і міцніло Київське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не бу-

ло. За повідомленням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя Рюрика з дружиною княжити і володіти ними.

(Слайд 8) Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався воевода Олег. У 882 р., зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Припускають, що його запросила туди місцева знать, невдоволена розпачатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які плывуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, із допомогою знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування й утвердилася нова династія Рюриковичів. Відбулося об'єднання східнослов'янських Півночі і Півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану **Київську державу**. Своім стольним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Постать в історії

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. Вважається, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. Олег князував на Русі від імені сина Рюрика Ігоря. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воеводою Ігоря. (Слайд 9) Послідовно і наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи і княжіння, сприяючи перетворенню Русі на централізовану державу. Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За свідченням Нестора-літописця, князь помер після 911 р. від укусу гадюки, за іншою версією — загинув у поході на Каспій.

Олег затверджував свою владу силою меча. За повідомленням літописця, 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед цим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Київською державою одноосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги здійснювали збір данини в найпримітивнішій і насильницькій формі, яка мала назву **полюддя**.

Робота з документом (Слайди 10—11)

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІМПЕРАТОР КОНСТАНТИН VII БАГРЯНОРОДНИЙ ПРО ЗБИРАННЯ ДАНИНИ НА РУСІ

Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується *кружлянням*, а саме —

у Славії (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плвли до Константинополя її продавати.

Запитання до документа

На підставі документа і картосхеми в підручнику поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

У 907 та 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію. Необхідність у воєнних походах проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини.

У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до стін Константинополя (у слов'янських літописах — Царгорода), оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду.

За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним суднам.

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь, Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повів погожий вітер, човни суходолом рушили до стін міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені раптовою появою війська русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду. Відповідно до цього договору, Візантія гарантувала руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла давати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак своєї перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

Робота з термінами і поняттями

Полюддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

3. Правління князя Ігоря

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організовує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфа з наступною його систематизацією у формі таблиці.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Після смерті Олега князувати на Русі почав син Рюрика — **Ігор**.

☑ **Постать в історії** (Слайд 12)

Князь Ігор (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. На відміну від Олега, він діяв жорстокіше і відвертіше, зміцнюючи центральну владу. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрямок у його зовнішній політиці набув пріоритетного значення. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

Князь Ігор розпочав своє правління боротьбою з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Вогнем і мечем перемігши повсталих, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межиріччя Дністра і Південного Бугу.

У **915 р.** біля кордонів Русі вперше з'явилися нові кочівники — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Проте невдовзі вона була порушена через Візантію, яка підштовхувала печенігів до нападів на Русь. Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. У **941 р.** він організував грандіозний похід проти неї, як пише літописець, залучивши 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем».

☑ **Цікаво знати**

«**Грецький вогонь**» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульта на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер невідомі. Імовірно, вона містила смолу, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

Через три роки, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти воєвничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам вдалося оволодіти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних ресурсів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, усупереч традиції, удруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очоловані князем Малом деревляни восени **945 р.** розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. «Якщо внадиться вовк до овець,— пояснювали вони свій вчинок,— то повиносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо

його, то він усіх нас погубить». Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Київської держави.

Робота з термінами і поняттями

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

4. Походження назви «Русь»

Розповідь учителя

У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно Київського князівства. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях. Уперше назва «Русь» у письмових джерелах згадується під **839 р.** при описі прибуття посольства русів до Константинополя.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» фінського або скандинавського походження і ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину давньоруських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників взагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були, насамперед, полянські землі в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її стали називати Руссю. Із того часу назва «Русь» або «Руська земля» стала використовуватися в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни. Згодом історики стали називати цю державу Київською, щоб акцентувати на провідній ролі Києва в державі.

Робота з документом (Слайди 13—15)

**«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ЗАПРОШЕННЯ
ВАРЯГІВ НА РУСЬ**

У рік 859. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів...

У рік 862. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами...» Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так називали варягів — русь. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами. І вибралося трое з родами своїми, і з собою всю узяли русь».

Запитання до документа

- 1) Знайдіть і покажіть на карті місця розселення племен, про які йдеться в літописі.
- 2) Як Нестор-літописець пояснює значення назви «Русь»?
- 3) Як, за повідомленням літописця, варяги стали князувати на східнослов'янських землях?

Хоча перші відомі історикам князі Київської держави були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення передусім спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському світі.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I варіант

Учитель перевіряє результати роботи учнів із таблицею «Правителі Київської держави».

II варіант

Бесіда за запитаннями (Слайд 16)

1. З яким князем пов'язана перша спроба хрещення Русі?
2. Коли відбувся перший відомий воєнний похід русичів під проводом князя Аскольда проти Візантії?
3. Коли і як утворилася Київська держава?
4. Що таке полкюддя?
5. Коли біля кордонів Русі вперше з'явилися печеніги?
6. Що відбулося на Русі 945 р.?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці.)

- За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.
- Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.
- Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими князівствами. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ (Слайд 17)

1. Опрацюйте § 3 підручника.
2. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про князів Аскольда, Олега, Ігоря (на вибір учнів).

УРОК № 5

Тема. **Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава.**

Мета: ознайомити учнів із діяльністю правителів Русі-України Ольги та Святослава; пояснити зміст термінів і понять «реформи», «Балканські походи»; розвинути вміння учнів систематизувати матеріал; виховувати повагу до історичного минулого України.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Київська держава за князювання Ольги та Святослава».

Основні терміни і поняття: реформи, Балканські війни.

Основні дати і події: 946 (або 957) р. — відвідання Константинополя руським посольством, очолюваним княгиною Ольгою; 964—966 рр. — похід Святослава проти Хозарського каганату; 968, 969—971 р. — Перший та Другий Балканські походи князя Святослава.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу
 1. Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи.
 2. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги.
 3. Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату.
 4. Балканські походи.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про тему й основні завдання уроку. Доцільно звернути увагу, що на наступному уроці відбудеться практичне заняття за темою «Князь Святослав та його походи», завдання до якого учні отримують наприкінці уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Чим уславився князь Аскольд?
2. Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне і відмінне.
3. Розгляньте у підручнику картину К. Лебедева «Полюддя». Як відбувся збір данини? Що саме збиралося з підвладних племен? Чому, на вашу думку, київських правителів цікавили ці продукти?
4. Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Яких заходів для зміцнення центральної влади вжив князь Олег?
2. Якою була політика перших князів Київської держави стосовно Візантії?
3. Назвіть східнослов'янські союзи племен, які сплачували данину хозарам.

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

Активізації роботи учнів під час сприйняття нового матеріалу сприятиме продовження роботи з таблицею «Правителі Київської держави», що була розпочата на минулому уроці.

1. Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи

Розповідь учителя

Після загибелі князя Ігоря його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у 945 р. посіла його дружина Ольга. Вона правила Руссю до 964 р., коли передала владу своєму змузнілому синові.

☑ **Постать в історії**

Княгиню Ольгу (бл. 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й одночасно далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку. Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а і його мудрою помічницею у справах, за відсутності Ігоря брала на себе всі турботи з управління державою. Посівши київський престол, багато зробила для зміцнення Київської держави.

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання. Деревляни після вбивства Ігоря відправили до Києва послів із пропозицією княгині стати дружиною деревлянського князя Мала. Ольга поступово розправилася зі знатними мужами князівського роду, боярами та купцями, а згодом привела в покору народ деревлянський. Загибель Ігоря гостро поставила питання реформування системи державного управління на Русі й зокрема порядку стягування данини.

☑ **Цікаві факти**

Згідно з літописом, перше посольство Ольга живцем спалила в човні, друге — у лазні. Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні: під приводом справити поминки за своїм чоловіком княгиня влаштувала бенкет, а потім звеліла «посікти п'ять тисяч» п'яних деревлян. Після цього вона протягом року тримала в облозі місто деревлян Іскоростень, а потім спалила його.

Ольга впорядкувала полюддя. Було чітко окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою казною було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «уроки» й «оброки», які мали виконувати підлегли в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «установ» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Влаштовувалися також «становища» й княжі «погости» — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

За князювання Ольги розбудовувався й прикрашався її «столий град». У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був двоповерховий кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

☑ **Робота з термінами і поняттями**

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

2. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги

Розповідь учителя

Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії перед війною.

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) вона відвідала Константинополь. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії руським посольством, яке очолювала правителька Київської держави. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Крім того, була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператору, і Візантія за це сплачуватиме данину Русі. Виконуючи домовленості, Ольга надсилала руських воїнів, допомагаючи Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з норманами і болгарами. Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи — з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем Адальбертом. Вона діяла на Русі протягом 961—962 рр., проте через протидію язичницької знаті під загрозою фізичної розправи члени місії змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Імовірно, ця невдача послабила позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

3. Князь Святослав. Походи проти Хозарського каганату

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфу з наступною його систематизацією у формі таблиці.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років. Недовге князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

☑ **Постать в історії**

Князь Святослав (бл. 931—972) уславився насамперед як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, Святослав здійснив декілька походів із метою зміцнення Русі й примусив сусідні держави зважати на її інтереси. Нестор-літописець із великою любов'ю розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духу епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки свого порівняно нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що із цього буде сміятися вся князівська дружина.

У 964—966 рр. Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, який мешкав на річці Ока і сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності та примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мещеру, черемисів, мордву, буртасів і волзьких булгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де був центр Хозарського каганату, і, завдавши поразки хозарам, захопили їхню столицю — місто Итиль. Він також підкорив і обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), та адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

☑ **Робота з документом**

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА І ЙОГО БОРОТЬБУ З ХОЗАРАМИ

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли наспроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і сталася битва межі ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Итиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

Запитання до документа

- 1) Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава?
- 2) Знайдіть на карті наведені в літописі назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964—966 рр. стало послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Київської держави та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі Сходу, насамперед печенігам.

4. Балканські походи

Розповідь учителя

Скористатися військовим талантом Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу у боротьбі проти болгар. У 968 р. князь із 60-тисячним військом вирушив у свій Перший Балканський похід до Болгарії. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, князюючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію і його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

У 968 р. печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого «стольного града».

Для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина Володимира.

У 969 р. Святослав вирушив у Другий Балканський похід, що став останнім. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й із візантійцями. У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті Доростол. Однак візантійцям так і не вдалося здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. Відтак візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати

зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Цікаво знати

Візантійський історик Лев Диякон, який сам бачив Святослава, залишив опис його зовнішності: «На вигляд він був таким: середній на зріст, не надто високий, не надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Підписавши мир із візантійцями, Святослав залишив Болгарію і вирушив на Русь. Навесні 972 р. він із невеликою дружиною біля дніпровських порогів потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши його золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

I варіант

Учитель перевіряє результати роботи учнів із таблицею «Правителі Київської держави».

II варіант

Бесіда за запитаннями

1. Коли розпочалося князювання Ольги?
2. Яке місто було «стольним градом» деревлянської землі?
3. Коли відбулися перші відвідини Константинополя руським посольством на чолі з княгинею Ольгою?
4. Назвіть племена й народи, які підкорив Святослав і примусив сплачувати данину.
5. Якими були результати Першого Балканського походу?
6. Чим завершився Другий Балканський похід?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці.)

- Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли об'єднанню східнослов'янських племен у єдину державу. У зовнішньополі-

тичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед воєнними.

- У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість.
- Численні війни Святослава призвели до виснаження Русі; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.
- Зі смертю Святослава в історії Київської держави завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 4 підручника.
2. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію до практичного заняття «Князь Святослав та його походи».

Теми для повідомлень і презентацій:

- 1) Що розповідає Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» про князя Святослава?
- 2) Яку оцінку дають сучасні історики діяльності князя Святослава?

УРОК № 5

(за II варіантом розгляду розділу)

Тема. **Суспільно-політичний устрій та господарське життя Русі-України в IX—X ст.**

Мета: пояснити, якою була система правління і склад населення Русі-України в цей період; розповісти про особливості життя у селі та місті; пояснити зміст термінів і понять «дружинна держава», «бояри», «старці», «челядини», «верв», «гради», «дитинець», «посад»; розвивати аналітичні здібності учнів; виховувати повагу до минулого нашої Батьківщини.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас.

Основні терміни і поняття: дружинна держава, бояри, старці, челядини, верв, гради, дитинець, посад.

Основні дати і події: IX—X ст. — існування «дружинної держави» як форми державності на Русі.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу
 1. Склад населення і система управління Київською державою.
 2. Життя людей у селі.
 3. Міста і міське життя.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про тему й основні завдання уроку. Доцільно звернути увагу, що на наступному уроці відбудеться практичне заняття за темою «Князь Святослав та його походи», завдання до якого учні отримують наприкінці уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Охарактеризуйте Київську державу за правління князя Аскольда.
2. Визначте спільне і відмінне в діяльності князів Олега та Ігоря.
3. Що ви знаєте про походження назви «Русь»?
4. Що таке реформи? Які реформи здійснила княгиня Ольга?
5. Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність княгині Ольги та її значення для Русі.
6. Охарактеризуйте воєнні походи князя Святослава.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Якими були характерні риси суспільного і господарського життя давніх слов'ян?
2. Що таке союзи племен і племінні княжіння?
3. Коли у східних слов'ян виникають племінні княжіння?
4. Як відбувалося стягування данини на Русі за перших князів?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»

(Використання гри сприятиме активізації роботи учнів під час пояснення нового матеріалу.)

Правила гри. Учитель доручає учням упродовж розгляду нового матеріалу скласти і записати на окремих аркушах шість запитань. Після завершення етапу вивчення нового матеріалу учні обмінюються аркушами та відповідають на запитання. Аркуші із запитаннями та відповідями учні здають учителеві. Форму оцінювання результатів роботи учнів учитель визначає самостійно. Найкращі запитання і завдання можна прикріпити до стенду в кабінеті й використати на наступному уроці під час перевірки домашнього завдання.

1. Склад населення і система управління Київською державою

Розповідь учителя

За формою правління Київську державу IX—X ст. історики визначають як «дружинну державу». У її основі була досить проста система управління, яка сформувалася на основі дружини київських князів. Дружина не була лише військом великого князя київського. Старші дружинники ставали його радниками, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину.

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX—X ст. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на Константинополь 907 р. та умови русько-візантійської угоди 911 р., він повідомляє, що, крім великого князя київського, на Русі були князі та «світлі бояри». Більшість істориків вважають, що це місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «старцями». Із розповіді Нестора-літописця про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами землі.

Робота з документом

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО БОРОТЬБУ КНЯЗЯ ОЛЕГА З ВІЗАНТІЙЦЯМИ

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря оставивши в Києві... і зажадав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суцї (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди,

Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр до вас... цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, сущих русів...»

Запитання до документа

- 1) Яким титулом називає літописець князя Олега?
- 2) Про які панівні верстви, що існували на Русі, крім великого князя руського, згадується в літописі?
- 3) Які міста існували на Русі на початку X ст., за повідомленням Нестора? Знайдіть їх на карті.

Спочатку данину на користь Києва збирали зі східних слов'ян у формі полюддя. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Це зробило непотрібними щорічні князівські об'їзди земель. Відтепер намісники збирали данину і передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор-літописець, збирали на Русі від окремого будинку — «диму». Більшість населення Київської держави, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди», і ремісники. Існував також нечисленний прошарок залежних людей, або «челядинів».

2. Життя людей у селі

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфу з наступним визначенням особливостей життя у селі в зазначений період.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

У IX—X ст. більшість населених пунктів Русі-України становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним тваринництвом та промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення на Русі. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб, які розміщувалися довільно, без дотримання якого-небудь плану.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Їхні господарі вели власне самостійне господарство, маючи для

цього практично все необхідне. Розміри житла дозволяють висловити припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітку землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну общину, яку називали «верв» або «мир». Члени общини були пов'язані круговою порукою, разом відповідали за сплату данини і скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих общин не мали міцних зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів влаштовувалися спеціальні «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників окремих общин найчастіше ставали погости. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

Цікаво знати

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Недарма свою основну зернову культуру вони називали «житом», від дієслова «жити». Давні язичницькі обряди і весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображав глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, на Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густина населення.

3. Міста і міське життя

Розповідь учителя

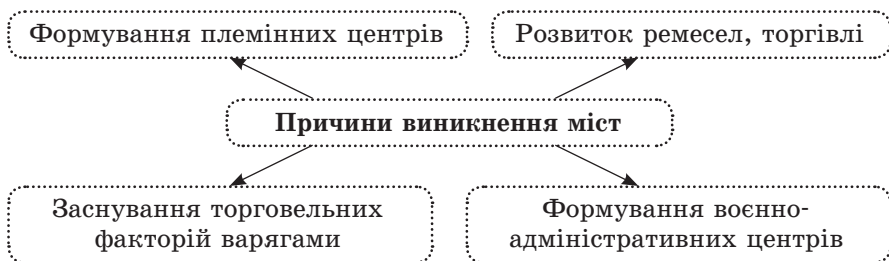
Виникнення найдавніших поселень міського типу на Русі історики відносять до третьої чверті I тис., коли в середовищі східних слов'ян розгорталися етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець називає східнослов'янські поселення «градами». Зокрема, розповідаючи про уличів, тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні».

На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Їхні залишки археологи знаходили в Києві, Чернігові, селі Зимне поблизу міста Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

У IX — першій половині X ст. в Київській державі, за повідомленням літописця, існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересечен, Вишгород, Іскоростень.

Більшість міст Русі починалася із замків-фортець. Під їхніми стінами селилися ремісники і купці, а в межах стін перебували князі й воєнні дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Русь-Україну IX—X ст. «країною міст (замків)», або «Гардарики».

Міста були центрами розвитку ремісничого виробництва і торгівлі. Проте їхні мешканці на Русі, як і в містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

Населення міст Русі було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські низи. До першої групи населення належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу складали міщани, бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Центром міста на Русі був добре укріплений замок — **дитинець**. Навколо розташовувався торговельно-ремісничий **посад**. У разі небезпеки його мешканці шукали захисту в дитинці. У княжому місті всі вулиці вели до дитинця, в інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст та на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I варіант

Учитель перевіряє результати виконання завдань до гри «Шість запитань», отриманих перед початком розгляду нового матеріалу.

II варіант

Бесіда за запитаннями

1. Що таке «дружинна держава»?
2. Кого Нестор-літописець називав «старцями»?
3. Кого на Русі називали «челядинами»?
4. Що таке «верв»?

5. Скільки міст існувало в Київській державі у ІХ— першій половині Х ст.?
6. Як варяги називали Київську державу?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці.)

- У ІХ—Х ст. на Русі встановилася форма правління державою, за якої головною фігурою був князь, що керував країною за допомогою своєї дружини.
- У складі населення Русі-України в ІХ—Х ст. сформувалася північна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри і князівські дружинники.
- Переважна більшість населення Київської держави жила в селах і займалася сільським господарством.
- Міста Київської держави були важливими соціально-економічними, політичними і культурними центрами країни. Вони були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 5 підручника.
2. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію до практичного заняття «Князь Святослав та його походи».

Теми для повідомлень і презентацій:

- 1) Що розповідає Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» про князя Святослава?
- 2) Яку оцінку дають сучасні історики діяльності князя Святослава?

УРОК № 6

Тема: **Практичне заняття «Князь Святослав та його походи».**

Мета: скласти уявлення учнів про місце і значення діяльності князя Святослава в розвитку Київської держави; закріпити теоретичні знання учнів, набуті впродовж вивчення навчального матеріалу; розвивати вміння виступати з повідомленнями або презентаціями перед класом; сприяти формуванню толерантного ставлення до думок інших і вмінню шукати з ними порозуміння.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Київська держава за князювання Ольги та Святослава», матеріали, підготовлені вчителем і учнями до практичного заняття.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Проведення практичного заняття
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему практичного заняття, інформує про заплановані форми роботи.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що ви знаєте про Нестора-літописця?
2. У чому унікальність «Повісті минулих літ» як історичного джерела?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Заслуховування повідомлень і представлення презентацій, підготовлених учнями до уроку

Учитель організовує заслуховування представлених учнями робіт та обговорення висновків, яких вони дійшли.

Робота із фрагментами з історичних джерел

Учитель організовує роботу учнів із фрагментами з історичних джерел за завданням: визначте дати подій, про які йдеться у наведених уривках з історичних джерел, і покажіть на карті місце, де вони відбулися.

Фрагменти історичних джерел

1. «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати на-супроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Як-що моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо»».
2. «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, го-ворячи: «Хочу йти на вас»... І пішов до Царгорода, розоряючи міс-та. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»
3. «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого... який, пору-шивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величез-

ним військом на 10 тисячах кораблів, а до Кімерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»

4. «Рушив... [він] на Дунай на болгар, і в битві переміг... [він] болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків... Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».
5. «І хоча послали болгари вість цісареві, що йде русь на Царгород, вони прийшли і стали спустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна чимало взяли...»
6. «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Итиль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».
7. «Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то прийдуть і обложать нас у місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов'язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород».
8. «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істру в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...»

Робота з контурними картами

Учитель організує роботу з контурними картами за завданнями.

1. Зафарбуйте територію Київської держави на початок князювання Святослава.
2. Підпишіть назви східнослов'янських союзів племен, які на 972 р. не входили до Русі-України.
3. Заштрихуйте території, приєднані до Київської держави за правління князя Святослава.
4. Позначте стрілками напрямки військових походів Святослава. Вкажіть поряд роки, коли вони відбулися. Позначте місця найголовніших боїв.
5. Вкажіть зміни, які відбулися внаслідок військових походів Святослава, підписавши:
 - 1) державу, знищену дружинами князя Святослава 965 р.;
 - 2) племена, які сплачували данину князю Святославу;

- 3) місто, куди князь Святослав збирався перенести столицю своєї держави;
4) кочові племена, які переселилися у Північне Причорномор'я після знищення Хозарського каганату.
6. Позначте місце загибелі князя Святослава. Вкажіть поряд дату цієї події.

Заслуховування повідомлень і представлення презентацій, підготовлених учнями до уроку

Учитель організує обговорення робіт учнів про оцінку істориками діяльності князя Святослава.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ УРОКУ

Проблемне завдання

Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики. Чи погоджуєтеся ви з ними? Чому?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням висловити свою думку про те, яких висновків за темою заняття вони дійшли.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Повторіть матеріал про особливості суспільного й господарського життя давніх слов'ян.
2. Підготуйтеся до уроку узагальнення і тематичного контролю за розділом «Виникнення та становлення Русі-України».

УРОК № 7

Тема. **Узагальнення і тематичний контроль за розділом «Виникнення та становлення Русі-України».**

Мета: здійснити узагальнення й тематичний контроль знань, умінь і навичок, набутих учнями впродовж вивчення теми; удосконалити наявні вміння й навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого України.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, завдання для перевірки навчальних досягнень учнів.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Узагальнення й оцінювання знань
- III. Підсумки уроку
- IV. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ Й ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ

Дидактична гра «Хто більше»

Правила гри. Учитель пропонує гравцям (бажано об'єднати учнів у декілька команд) скласти якомога довший перелік понять, термінів, персоналій, дат тощо за певний час. Перемагає та команда, перелік якої буде більшим.

Для гри учитель доручає назвати і коротко пояснити якомога більше термінів і понять за темами вивченого розділу.

Кросворди

Учитель організовує перевірку і обговорення кросвордів, складених учнями до уроку за матеріалом розділу. Доцільно визначити тих, хто виконає це завдання найкраще.

Запитання і завдання

1. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) знайдіть і покажіть на карті території розселення східно-слов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII— IX ст.;
 - 2) визначте територію Київської держави за князювання Олега і Святослава;
 - 3) покажіть напрямки походів перших київських князів.
2. Представте історичний портрет Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги або Святослава (на вибір). Обґрунтуйте свій вибір.
3. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з великих київських князів у розбудову державності Русі?
4. Які чинники найбільшою мірою вплинули на становлення Київської держави?
5. Якою є роль Києва у становленні Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?

6. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Київської держави у IX—X ст.
7. Яку роль в історії східних слов'ян відіграло створення власної Київської держави?
8. Розкрийте значення «Повісті минулих літ» як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами.
9. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Київської держави в IX—X ст. Визначте її значення та наслідки.

Тестові завдання

1. Центром якого союзу племен був Київ?

А полян	В деревлян
Б сіверян	Г дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався:

А полюддя	В становище
Б урок	Г віче
3. Кого з названих осіб князі Київської держави вважали родоначальником своєї династії?

А Кия	В Рюрика
Б Аскольда	Г Олега
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?

А 860 р.	В 911 р.
Б 882 р.	Г 988 р.
5. Який із київських князів першим прийняв хрещення?

А Кий	В Дір
Б Аскольд	Г Олег
6. Що стало приводом до повстання деревлян у 945 р.?

А повторне збирання данини київським князем Ігорем	Б усунення від влади Святославом княгині Ольги
В насильницький збір війська київським князем для походу на Константинополь	Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів
7. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі:

А з Хозарським каганатом	Б з Візантійською імперією
В з племенами половців	Г зі Священною Римською імперією

УРОК № 8

Тема. **Київська держава за правління князя Володимира Великого.**

Мета: проаналізувати внутрішню і зовнішню політику князя Володимира; визначити передумови та історичне значення запровадження християнства як державної релігії; пояснити зміст термінів і понять «Червенські міста», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібники», «шлюбна дипломатія»; на прикладах діяльності князя Володимира визначити роль особистості в історії; виховувати повагу до видатних діячів минулого.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Київська держава за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого».

Основні терміни і поняття: Червенські міста, Устав земляний, Змієві вали, златники, срібники, шлюбна дипломатія.

Основні дати і події: 980—1015 рр. — період правління Володимира Великого; 988 р. — запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Русі.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
 1. Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської держави.
 2. Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира.
 3. Запровадження князем Володимиром християнства на Русі.
 4. Зовнішня політика князя Володимира.
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок розгляду розділу «Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст.», тривалість його вивчення, форми і терміни проведення практичного заняття, уроку узагальнення й тематичного контролю. Після цього повідомляє тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги?
2. Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Київської держави за правління князя Святослава?
3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні Другого Балканського походу?
4. Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

Протягом розгляду нового матеріалу продовжте роботу з таблицею «Правителі Київської держави».

- 1. Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської держави —

Розповідь учителя

Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати великим князем київським свого старшого брата Ярополка. У свою чергу, той, підбурюваний старим воєводою Свенельдом, що служив ще Ігореві та Ользі, вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. У 977 р. Ярополк вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув.

Володимир, який у цей час правив у Новгороді, щоб не повторити трагічної долі брата, утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною і рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк загинув, і великим князем київським став Володимир.

Постать в історії

Князь Володимир (? — 1015) був позашлюбним сином Святослава й рабині — ключниці його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений намісником Новгороду. Переміг у боротьбі між братами за батькову спадщину й у 980 р. став єдиновладним правителем Русі. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Русі. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як видатний політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження на Русі християнства. У кінці життя проти Володимира постав його син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час підготовки походу проти Ярослава Володимир раптово помер.

Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору. Своїх дружинників князь посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Новий князь продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію Червенських міст (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут було збудовано фортецю Берестя, а на Волині засновано нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів і білих хорватів.

За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. Завершився процес формування державної території Русі, яку, на думку деяких істориків, можна вважати імперією, подібною до імперії Карла Великого.

2. Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира

Розповідь учителя

У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву племінну знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десяткох синів. Відтоді в життєво важливих центрах Русі були провідники волі великого князя київського зі своїми дружинами. Князь провів також судову реформу, запровадивши «Устав земляний» — новий звід норм усного звичаєвого права, що базувався на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві вали».

Зверніть увагу

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на тисячу кілометрів уздовж протоку Дніпра. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали Змія в плуг й орали гігантські борозни, доки він не сконав.

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 гектарів. Центральну частину міста, або Гору, оточували високі земляні вали

з дерев'яними баштами. До міста прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом Русі. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Київську державу.

3. Запровадження князем Володимиром християнства на Русі

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфу з наступним обговоренням передумов, перебігу здійснення й історичного значення запровадження християнства як державної релігії.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане його дружиною. Складність ситуації примусила Василія II прийняти цю пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі осіб.

Однак після того як військо київського князя допомогло імператору придушити бунтівних феодалів, Василій II відмовився віддати свою сестру за Володимира. Для того щоб примусити Василія II виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Імператор був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь на це погодився.

Після охрещення Володимира візантійськими священиками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Київської держави. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

Робота з документом

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ХРЕЩЕННЯ КИЯН

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати

коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і двадцятьох мужів поставив бити його палицями...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І приволікши його, вкинули його у Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, горворячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на річці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде»... А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили.

Запитання до документа

- 1) Як, за повідомленням літописця, відбувалося хрещення киян?
- 2) Чому Володимир наказав бити палицями статую Перуна? Як цим вчинком він хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення?
- 3) Яким є ставлення Нестора-літописця до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

Пізніше почалося хрещення жителів інших земель Русі. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства, під 988 р., проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

Цікаво знати

За наказом князя Володимира у Києві протягом 989—996 рр. було зведено церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, збудований руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. Ікони, хрести і церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному саркофазі було перепоховано останки княгині Ольги. Згодом тут також було поховано самого Володимира і його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинна церква була зруйнована під час монгольської навали.

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Київської держави. Воно сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство утверджувало рівність усіх перед Богом.

Прийняття християнства долучило Русь до кола цивілізованих держав того часу. Воно зміцнило міжнародний авторитет Русі, відкрило перед київськими князями можливість для встановлення рівноправних зв'язків із європейськими країнами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світорозумінні східних слов'ян, стало підґрунтям для формування якісно нових підвалів у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Саме для того щоб світ дізнався, що Русь стала новою християнською державою, уперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібляниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

4. Зовнішня політика князя Володимира

Розповідь учителя

Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який провадив активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти. Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста. Він також заволодів землями ятвягів — дикого, але мужнього литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимиру сплачували данину всі племена, що мешкали від Німану до Фінської затоки.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом, започатковані ще Ольгою. Двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.) послы Папи Римського. У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму. Відбувалися неодноразові обміни посольствами з Німеччиною.

Із метою захистити південні кордони Русі, крім воєнних походів проти печенігів, князь уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. Налагодивши зв'язки з Папою Римським, він змусив Візантію, яка не бажала розширення сфери його впливу на Русь, ставитися до русичів, як до рівних.

Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» та приєднання православною церквою до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики так званої «шлюбної дипломатії» та активно її застосовував для підтримання стабільних відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб із представниками правлячих династій європейських країн був своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

I варіант

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося правління князя Володимира?
2. Покажіть на карті територію Червенських міст.
3. У чому полягала судова реформа князя Володимира?
4. Що таке Змієві вали?
5. Яка подія започаткувала хрещення Русі?
6. Що таке «шлюбна дипломатія»?

II варіант

Дидактична гра «Асоціації»

Правила гри. Учитель називає факти, персоналії і терміни, поняття тощо за розглянутим матеріалом. Учні повинні вказати, із чим вони їх асоціюють. Якщо є потреба, учитель може запропонувати учневі пояснити, чому виникла саме така асоціація. Якщо під час гри вчитель помічає недоліки в засвоєнні матеріалу, їх необхідно виправити.

III варіант

Учитель організовує перевірку результатів роботи учнів із таблицею «Правителі Київської держави»; обговорює й уточнює їхні висновки.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці, за потребою супроводжує їх коротким коментарем.)

- В історію Київської держави князь Володимир увійшов як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.
- Територія Русі на кінець князювання Володимира досягла 800 км² і загалом відповідала межах розселення східнослов'янської спільноти.
- Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Русі мало важливе значення, що визначило її подальший розвиток. Завдяки цій події Русь змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.
- Наприкінці X — на початку XI ст. Київська держава досягла небаченої могутності, зміцнилося її внутрішнє становище та зріс міжнародний авторитет.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 6 підручника.
2. Підготуйте есе за темою «Місце і роль князя Володимира Великого в історії Київської держави».

УРОК № 9

Тема. **Київська держава за правління князя Ярослава Мудрого.**

Мета: проаналізувати внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава Мудрого; пояснити зміст термінів і понять «міжусобна боротьба», «Руська правда», «правові норми», «лавра», «митрополія», «митрополит», «єпископ»; на прикладах діяльності князя Ярослава Мудрого визначити роль особистості в історії; виховувати повагу до видатних діячів минулого.

Тип уроку: комбінований.
Обладнання: підручник, атлас, карта «Київська держава за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого».

Основні терміни і поняття: міжусобна боротьба, Руська правда, правові норми, лавра, митрополія, митрополит, єпископ.

Основні дати і події: 1019—1054 рр. — князювання Ярослава Мудрого в Києві; 1036 р. — розгром князем Ярославом печенігів під Києвом; 1051 р. — перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу
 1. Міжусобна боротьба між синами Володимира. Утвердження Ярослава в Києві.
 2. Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава.
 3. Церковне та культурно-освітнє життя.
 4. Зовнішня політика князя Ярослава.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

I варіант

Дидактична гра «Снігова куля»

Правила гри наведені в розробці уроку № 4. Для гри використовуються запитання і завдання з II варіанта перевірки домашнього завдання.

II варіант

Запитання і завдання

1. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Київської держави? Обґрунтуйте свою думку.
2. Розкрийте передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі.
3. Охарактеризуйте зовнішню політику князя Володимира.
4. Покажіть на карті територію Київської держави наприкінці князювання Володимира і визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході.
5. У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира, що він є «новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський імператор Константин. Чому, на вашу думку, літописець порівнює князя Володимира саме з ним?
6. Розгляньте картину «Хрещення киян» художника К. Лебедева у підручнику і розкажіть за нею про хрещення населення Києва князем Володимиром.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька?
2. Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром?
3. У чому полягала судова реформа князя Володимира?
4. Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

Упродовж розгляду нового матеріалу систематизуйте його за формою таблиці «Правителі Київської держави».

-
1. Міжусобна боротьба між синами Володимира.
-

Утвердження Ярослава в Києві

Розповідь учителя

Незадовго до смерті Володимир призначив спадкоємцем великокнязівського престолу свого молодшого сина Бориса.

Проте, коли 1015 р. князь помер, владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович, скориставшись відсутністю Бориса.

Між синами Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула міжособна боротьба за великокнязівську владу, у якій Борис, Гліб і Святослав загинули. Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив Ярослав, що княжив тоді в Новгороді. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зяту спочатку захопив Червенські міста, а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку 1018—1019 рр. Ярослав звільнив столицю. Святополк приєднався до печенігів і навесні 1019 р. з великою ордою рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою і незабаром загинув.

Робота з документом

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ПОХІД ЯРОСЛАВА НА СВЯТОПОЛКА І ПОЧАТОК ЙОГО КНЯЗЮВАННЯ В КИЄВІ

У рік 1016. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони по обидва боки Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воевода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, іздаючи коло берега і говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцим? (Ярослав був кульгавим. — Авт.) А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хтось не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межі двома озерами і всю ніч ту спав, упившись з дружиною. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світлом переправився, і, висівши на берег, одпихнули вони човни од берега. І пішли війська одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати Святополкові. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і одломився лід із воями Святополковими, і багато втопилося у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж це, Святополк побіг. І одолів Ярослав. А Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

Запитання до документа

- 1) Як, за повідомленням літописця, відбувалася битва Ярослава зі Святополком?
- 2) У яку пору року, імовірно, відбулася битва?
- 3) Яким, на вашу думку, є ставлення літописця до описуваних подій? Чому ви так вважаєте?
- 4) Ярослав Мудрий помер у віці 76 років. За наведеним уривком із літопису визначте роки народження і смерті князя.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмутаракані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лиственської битви, яка сталася 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

2. Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава

Розповідь учителя

Доба правління князя Ярослава, названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Київської держави.

Постать в історії

Князь Ярослав (978—1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку в Ростові, а потім у Новгороді. Після смерті Володимира, перемігши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Русі як правитель, який докладав багато зусиль для зміцнення держави, захисту її кордонів, розвитку господарства і розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення і в 1036 р., як розповідає літописець, прорвалися до Києва. Унаслідок здобутої перемоги Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. За літописним переказом, на місці битви було збудовано Софійський собор.

За князювання Ярослава було укладено перший писемний збір правових норм на Русі, що дістав назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава». Вона містила 18 статей і стала основою «Руської правди» — писаного зводу норм давньоруського права.

Робота з документом

**«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО БИТВУ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА
З ПЕЧЕНІГАМИ ВІЛЯ КИЄВА**

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

Запитання до документа

- 1) Як князь Ярослав розташував свої війська?
- 2) Де відбулася битва?
- 3) Яким був результат битви?

«Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної боротьби між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Київської держави він посадив своїх синів.

Багато зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» — систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та баштами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

За зразком візантійської столиці було зведено Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва, збудовано Софійський собор, закладено Георгіївський та Ірпінський монастирі. Імовірно, близько 1051 р. чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — Києво-Печерську лавру. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя і взірець для наслідування.

Робота з термінами і поняттями

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються й охороняються державою.

3. Церковне та культурно-освітнє життя

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфу з наступною його систематизацією за формою таблиці.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Після запровадження християнства на Русі було засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові. Митрополитом ставав єпископ, якого призначали з Константинополя. Його резиденцією за князювання Ярослава став Софійський собор.

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича Іларіона. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Князь Ярослав опікувався церквою, віддаючи на її утримання десяту частину своїх прибутків. Церкви і монастирі були осередками освіти — при них працювали школи. Князь постійно наголошував, що священики повинні «навчати людей».

Робота з термінами і поняттями

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Лавра — назва великого православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець пише, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава було створено перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка, ймовірно, зберігалася при Софійському соборі.

Цікаво знати

Доля бібліотеки князя Ярослава Мудрого й сьогодні залишається однією з нерозгаданих таємниць історії. Досі її не знайдено. Деякі вчені вважають, що вона зберігалася в Софійському соборі й загинула під

час штурму монголами Києва в грудні 1240 р. Проте залишається незрозумілим, чому тоді вцілів сам собор. Історики-аматори та журналісти висували версії, що бібліотека начебто замурована в підземеллях Межигірського монастиря на околиці Києва. Проте підтвержень цього немає. Сучасний український історик М. Котляр вважає логічним припустити, що після смерті князя його книжкове зібрання було поділене між найбільшими церковними і монастирськими бібліотеками Києва. Однак і досі залишаються ті, хто не втрачає надію відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого.

4. Зовнішня політика князя Ярослава

Розповідь учителя

Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. відвоював у поляків Червенські міста. На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки і заснував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямком зовнішньої політики Київської держави залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми.

Проте в 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями. Морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою. Однак через деякий час візантійці змушені були шукати шляхи примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «шлюбна дипломатія». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира третю з доньок Володимира, свою сестру Марію-Доброгневу, а свого сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира. Цей союз закріпив за київським князем Червенські міста.

Цікаво знати

Володимир, старший син Ярослава, був одружений із Гідою, донькою англійського короля Гарольда, переможеного Вільгельмом Завойовником. Русько-візантійську угоду 1046 р., яка врегульовувала відносини двох держав після війни 1043 р., було незабаром скріплено шлюбом сина Ярослава Всеволода з Марією, дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Шлюб його сина Святослава з онукою німецького імператора Генріха II сприяв зміцненню відносин Київської держави з Німеччиною.

За європейських правителів вийшли заміж також три доньки князя: Анна — за французького короля Генріха I, Анастасія — за угорського короля Андрія I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III.

Укладання вигідних союзів шляхом шлюбів із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Київської держави й були свідченням далекоглядності Ярослава.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

I варіант

Бесіда за запитаннями

1. Що таке міжусобна боротьба?
2. Коли розпочалося князювання Ярослава в Києві?
3. Якими були наслідки Лиственської битви 1024 р.?
4. Коли відбулася битва князя Ярослава з печенігами біля Києва?
5. Що таке «Руська правда»?
6. Що було зроблено Ярославом для зміцнення центральної влади?
7. Кого було обрано київським митрополитом 1051 р.?
8. За правителів яких держав вийшли заміж доньки князя Ярослава?
9. Порівняйте межі Київської держави на кінець правління Володимира і Ярослава Мудрого.

II варіант

Учитель організовує перевірку результатів роботи учнів із таблицею «Правителі Київської держави», обговорює й уточнює їхні висновки.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці, за потребою супроводжує їх коротким коментарем.)

- Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Русі. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.
- Київська держава сягнула вершини свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 7 підручника.
2. Підготуйте есе за темою «Чому вважають, що за часів Ярослава Мудрого Київська держава досягла вершини свого розквіту?»

УРОК № 10*

Тема. **Суспільний і політичний устрій та господарське життя Київської держави наприкінці X — у першій половині XI ст.** (Слайд 1)

Мета: визначити особливості суспільного життя політичного устрою й стану господарства Русі у зазначений період; пояснити зміст термінів і понять «централізована монархія», «князівська рада», «домен», «уділ», «соціальна верства», «сюзерен», «гривня», «віче», «вотчина», «помістя»; розвивати вміння поєднувати інформацію з різних джерел для отримання нових знань; виховувати повагу до історичного минулого.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас.

Основні терміни і поняття: централізована монархія, князівська рада, домен, уділ, соціальна верства, сюзерен, гривня, віче, вотчина, помістя.

Основні дати і події: кінець X — перша половина XI ст. — період існування централізованої монархії на Русі.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу (Слайд 2)
 1. Політичний устрій.
 2. Становлення феодальних відносин. Основні верстви населення.
 3. Розвиток господарства.
 4. Повсякденне життя.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями (Слайди 3—4)

1. Розкажіть, як відбувалася міжусобна боротьба між синами Володимира й утвердження Ярослава в Києві.
2. Охарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність Ярослава.
3. Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської держави?
4. Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?
5. Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть чому.
6. Яких висновків ви дійшли, працюючи вдома над есе?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайди 5—6)

1. Що таке «дружинна держава»?
2. Яким був склад населення Русі в IX—X ст.?
3. Що ви знаєте про систему управління Київською державою в IX—X ст.?
4. Яким було життя людей у селах та містах Русі в цей період?
5. Що таке феодалізм?
6. Якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»

Використання гри сприятиме активізації роботи учнів на уроці. (Правила гри наведено в розробці уроку № 5 за II варіантом розгляду теми.)

1. Політичний устрій

Розповідь учителя

(Слайди 7— 8) Наприкінці X — у першій половині XI ст. формою державного правління Русі стала централізована монархія. Монархія на Русі існувала в цей час майже повністю у формі одноосібної влади великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної боротьби між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повновладним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше.

Нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів були васалами Києва.

Князь був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іноземними державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчу, судову, виконавчу і військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Правду Ярослава».

До обсягу повноважень великого князя належали також військові справи. Він був головним воєначальником, вирішував питання оборони країни, брав участь у воєнних кампаніях.

Робота з термінами і поняттями (Слайд 9)

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджувалася в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

Князь являв собою головну державну структуру, забезпечував діяльність усіх органів управління і вважався символом державної стабільності. Влада князя була необмеженою й залежала від його авторитету. Військову підтримку діяльності князя забезпечувала дружина, що перебувала у васальній залежності від нього. Вона поділялася на старших дружинників, які отримували від князя за свою службу землі, і молодших — які отримували платню або частину здобичі.

При князі існувала князівська рада, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

Робота з термінами і поняттями

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

Робота з документом

**«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ПРО ОБРАННЯ НОВОЇ ВІРИ
КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ**

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: “Прийми закон наш”. Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу... Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хвалить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

Запитання до документа

- 1) Хто був ініціатором скликання ради?
- 2) Із якою метою князь скликав раду?
- 3) Яким чином члени ради могли впливати на рішення князя?

Князівська рада своїми порадами мала можливість впливати на рішення князя. Із радістю князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладення мирних угод, династичних шлюбів, установлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора-літописця, перед прийняттям християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

(Слайд 10) Певне місце в системі державного правління посідало віче. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних зборів. Волевиявлення віча мало на меті довести думку народу до великого князя київського або його намісників. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії була досить незначною.

Робота з термінами і поняттями (Слайд 11)

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

2. Становлення феодалських відносин. Основні верстви населення

Розповідь учителя

У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодалських відносин. За часів Київської держави феодалське суспільство сформувалося також у східних слов'ян. Цей процес був досить тривалим і пройшов декілька етапів.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. (Слайд 12) У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя і його дружини. Збір данини мав назву полюддя.

(Слайд 13) На наступному етапі, у X ст., київські князі захопили і привласнили общинні землі. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування доменів — володінь удільних князів.

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племінних князів права управляти землями і передав ці права своїм синам.

☑ **Робота з термінами і поняттями** (Слайд 14)

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця у Київській державі, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

Наступним кроком у становленні феодалських відносин стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті (бояр) та православної церкви. У X—XI ст. на Русі почали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право «кормління» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Дещо пізніше, імовірно наприкінці XI ст., з'являються боярські вотчини, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, з яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі з XII ст. Вона не передбачала для господаря помістя можливості передачі землі в спадок, продаж, дарування тощо без згоди князя. Становлення феодалських відносин вплинуло на склад суспільства Київської держави. Сформувався своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних соціальних верств населення.

☑ **Робота з термінами і поняттями** (Слайд 15)

Вотчина — феодалська земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодалська земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним обсягом прав і обов'язків.

Особливістю формування феодалських відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної і Центральної Європи, тут не сформувалося розгалуженої системи відносин між сеньйорами і васалами у вигляді «феодалної драбини». Верховним сеньйором, або сюзереном, що мав право надавати землю, був великий київський князь.

Усі інші удільні князі, бояри і дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі й бояри права не мали.

Суспільство Київської держави поділялося на панівні й залежні верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття

християнства, також входило до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили смерди — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупи і рядовичі. Закупами називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали рядовичами. Зовсім безправною була дворова челядь і холопи. До челяді належали особи, які втратили своє господарство й працювали на господаря. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. Холопами ставали переважно військовополонені. Їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

У складі міщан переважну більшість становили вільні ремісники і торговці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво стали об'єднуватися в артілі й спілки за фаховими ознаками.

Робота з термінами і поняттями

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

3. Розвиток господарства

Колективна робота учнів з підручником

Учитель організовує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфа із наступним визначенням особливостей господарського життя Київської держави в цей період.

Результати роботи учнів учитель систематизує і уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Київської держави залишалося, як і раніше, сільське господарство. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за допомогою тягової сили — коней та волів. У лісових районах Русі залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося присадибне тваринництво: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней, коней, кіз, овець. Займалися також і птахівництвом.

Серед промислів найпоширенішими були мисливство, рибальство і бортництво. Продукти мисливства, особливо хутро, купці вивозили до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі за кордон.

Ремесло розвивалося як у сільській місцевості, так і в містах. У Київській державі існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургійному виробництві та обробці заліза, про високий рівень якого свідчили застосування ремісниками зварювання, кування, лиття металу, а також гартування сталі. У майстернях ремісники виготовляли знаряддя праці (сокири, зубила, кліщі тощо), зброю (щити, списи, шоломи, мечі, кольчуги тощо), предмети побуту, золоті, срібні, бронзові прикраси. За даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Витонченістю і досконалістю характеризувалися руські ювелірні вироби, виготовлені в техніці чорні та перегородчастої емалі. Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Київську державу країною, майстри якої відкрили ці ювелірні техніки.

Мистецтво чорні русичі опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. (Слайд 16) У техніці чорні виготовлялися срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо.

Мистецтво перегородчастої емалі руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаявалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Потім річ клали на жаровню, де емаль плавилася й згодом застигала. Використовувалися емалі синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого кольорів.

Емалями прикрашали князівські діадеми, сережки, намиста, підвіски, медальйони, хрести, оклади (оправи) церковних книг. Залишки майстерень, де виробляли емалі, знайдені археологами під час розкопок центральної частини стародавнього Києва та на території Києво-Печерського монастиря.

Інтенсивного розвитку в цей час набуло гончарство. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики, глечики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, які використовували на оздоблення храмів і палаців.

Високого рівня розвитку досягло також склоробство. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X — у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі. На Русі були також розвинуті ремесла з обробки шкіри, дерева, кістки, каменю, виготовлення взуття, одягу, виробництва цегли і вапна.

Важливу роль у господарському розвитку Русі відігравала торгівля. Цьому сприяло те, що її територією проходило декілька важливих міжнародних торговельних шляхів. «Грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляним» шляхом підтримувалися зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи. «Залозним» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу — прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи — оселедці, напої, зброю, коштовний посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив пожвавлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

Цікаво знати

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, став князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Київської держави переважали арабські срібні монети — диргеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вівірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них стали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму і масу близько 160 г. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнського діалекту.

У населених пунктах Київської держави були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Так, німецький воїн Тітмар Мерзебурзький

повідомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

4. Повсякденне життя

Розповідь учителя

Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. У лісі вони полювали, збирали гриби та ягоди, ховалися від нападників у разі небезпеки. Селянська родина складалася з 12—15 осіб і ве-ла самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою і ви-снажливою.

Цікаво знати

Особливо важким був сінокіс. Косили «горбушею» — косою, яка не різала, а підсікала траву ударом. У сінокіс дуже боліли шия, попере-к, сухожилля, від напруги люди хворіли животами, спина і руки вкривалися виразками. Хліб жали серпами. Одна сім'я збирала близь-ко 3,2 тонни озимого хліба й могла частину продати.

Незаможні городяни найчастіше жили в напівземлянках. (Слайд 17) У містах більшість будівель споруджувалися з дерева, кам'яні будинки траплялися рідко. Багаті помешкання мали сіни та терем (сво-єрідна башта, де розміщувалися кімнати). Існувала також кліть — окрема кімната для зберігання речей. Заможні городяни мали стільці й ліжка, а бідні спали на скрині або просто на підлозі. У кожному бу-динку були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яними трісками), а заможні — восковими свічками.

Заможного й бідного русича завжди можна було розпізнати за вбранням. Селяни носили лапті, бідні городяни — черевики. Часто і бідні, і багаті городяни взували чоботи.

Одяг прості городяни шили самі з лляної та вовняної тканини, а заможні замовляли вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Більшість бідних русичів носили полотняні сорочки з поясом і вузькі штани. Зверху надягали свитку. У холодну погоду і городяни, і селяни носили плащ або кожух. Знать убиралася в довгі каптани, оздоблені ху-тром і прикрашені багатим шитвом. Міщани часто обирали різнокольо-рові тканини.

(Слайд 18) Більшість бідних русичів були невибагливі до їжі. Вжи-вали дичину, рибу, пізніше — м'ясо свійської худоби. Однак прості лю-ди переважно харчувалися кашами. У багатьох заможних сім'ях випі-кали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією. Споживали багато овочів. Із напоїв переважали кисіль, мед і пи-во. Заможні люди також пили вино.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

I варіант

Бесіда за запитаннями (Слайди 19—20)

1. Що таке централізована монархія?
2. Що таке князівська рада?
3. Чим відрізнялася помісна форма землеволодіння від вотчинної?
4. Хто належав до панівних верств населення Русі?
5. Хто належав до залежних верств населення Русі?
6. Хто становив найбільшу частину населення Русі?
7. Яка галузь господарства була провідною в тогочасній Русі?
8. Які види ремесла були найпоширенішими на Русі?
9. Які основні товари вивозили руські купці за кордон?

II варіант

Дидактична гра «Шість запитань»

Учитель перевіряє результати виконання учнями завдання до дидактичної гри, отриманого на початку уроку.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

(Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці, і за потребою супроводжує їх коротким коментарем.)

- За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська держава була централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.
- У X—XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.
- Господарство Київської держави досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.
- Повсякденне життя русичів зумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ (Слайд 21)

1. Опрацюйте § 8 підручника.
2. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про розвиток архітектури й образотворчого мистецтва у Київській державі.